

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА МІСТ: ДОСВІД БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ

СИЧ Ольга Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового менеджменту
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9322-8105>

ПАСІНОВИЧ Ірина Ігорівна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4899-7498>

Анотація. *Окреслено повоєнні виклики відбудови європейських міст спираючись на досвід відбудови столиці Боснії і Герцеговини Сараєво, проаналізовано обсяги та напрямки фінансової допомоги міжнародних організацій у відбудові, проведено SWOT-аналіз відбудови Сараєво. З метою уникнення помилок у відбудові українських міст запропоновано принципи такої відбудови, що базуватимуться на ревіталізаційному підході.*

Ключові слова: *повоєнна відбудова, фінансова підтримка міжнародних фінансових організацій, стратегія відбудови, ревіталізаційний підхід, Україна, Боснія і Герцеговина.*

Постановка проблеми. Проблематика повоєнної відбудови України в цілому, її економіки, інфраструктури, міст і територій, що постраждали від бойових дій, знаходяться у фокусі багатьох дискусій як на шпальтах газет, на телеефірах, так і серед науковців та практиків. Повоєнна відбудова міського простору – нова реальність, з якою стикнулись десятки міст та сотні населених пунктів нашої держави. В той час, як у деяких містах вже зараз відбувається активне відновлення та будівництво, є ряд територій, де конкретні кроки у цьому напрямку є ще неможливими, або з'являться лише в

майбутньому завдяки героїчним діям наших ЗСУ. Однак, основи стратегії такої відбудови мають закладатись уже зараз, спираючись на релевантний досвід та візію майбутнього розвитку українських міст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури, дозволив окреслити широке коло викликів, з якими стикаються міста у період повоєнної відбудови. До прикладу, повоєнна відбудова Великобританії залежала іноді від банальних чинників – наявності чи відсутності того чи іншого матеріалу, рішення місцевої влади, або її окремих представників[1]. Однак багато

рішень були контрверсійними, такими, що викликали невдоволення, а створені об'єкти породжували дискусії – чи варто їх взагалі зберігати, відновлювати?

З досвіду повоєнної відбудови Польщі, де ряд малих міст були зруйновані на 80% маємо невтішну картину. Навіть якщо відбудова дозволила створити нове житло та базову інфраструктуру, такі містечка описуються словом «просторовий хаос». Дослідники[2] виділяють брак центральної площі, низьку якість публічного простору, неестетичність, деградацію історичних будівель та промислових об'єктів. Основна причина хаосу – відсутність стратегічного бачення як в цілому щодо містобудування, так і зокрема щодо основних об'єктів - елементів простору, «якорів міста». У фокусі дослідження перебуває столиця Боснії та Герцеговини – Сараєво, яка зазнала чотирирічної облоги та значних руйнувань в період війни на Балканах. Повномасштабна війна росії з Україною актуалізувала вивчення досвіду відбудови міст, що постраждали від військових конфліктів серед вітчизняних дослідників. В аналітичній доповіді Київської школи економіки [3], а також в працях Данилишина Б. [4] окреслено важливу роль іноземних інституцій у фінансуванні відбудови економіки в цілому та міської інфраструктури зокрема. Звіти міжнародних організацій вказують на ефективність такої допомоги та зростання макроекономічних показників[5-7]. Однак є ряд критичних публікацій, зокрема в царині урбаністики та соціології [8-10]. Саме ці праці піднімають питання односторонності відбудови міст Боснії та Герцеговини, вказують на прогалини у прийнятих рішеннях та про виклики, що залишаються актуальними для жителів балканської столиці.

Мета статті – окреслити повоєнні виклики відбудови європейських міст та, спираючись на досвід відбудови столиці Боснії і Герцеговини Сараєво, з метою уникнення помилок, визначити принципи відбудови українських міст.

Методологія дослідження. Дослідження відбувалось у два етапи. На першому етапі було проведено аналіз кейсу – вивчено досвід відбудови Боснії та Герцеговини та її столиці за підтримки міжнародної спільноти. Це дозволило виявити позитивні та негативні чинники, що вплинули на ефективність відбудови Сараєво і виокремити ті підходи та інструменти, які будуть доречними в сучасних умовах для українських міст. На другому етапі було узагальнено досвід повоєнної відбудови європейських міст та окреслено наріжні камені такої відбудови. Для цього запропоновано оцінити усі рішення щодо відбудови з точки зору стратегічного підходу, обравши серед стратегічних альтернатив бажаний вектор розвитку.

Виклад основних результатів. Після трьох років війни, з квітня 1992 року по вересень 1995 року, під час якої понад 10% населення Боснії і Герцеговини (БіГ) було вбито або поранено, а більше половини було змушене покинути свої домівки, нова БіГ зіткнулася з новими викликами відбудови. Процеси розпочались після підписання Дейтонської угоди в листопаді 1995 року за участю США, Великобританії, Франції, Німеччини та росії як держав-гарантів.

Загальні втрати БіГ від війни оцінювались в 50-70 млрд. доларів США[3]. Це в 15-20 разів перевищувало ВВП за перший рік після закінчення війни (ВВП у 1996 році становив 3,6 млрд. доларів США). Таким чином, маючи обмежені внутрішні ресурси, виснажені війною, держава потребувала залучення

міжнародної спільноти. Після підписання Дейтонської угоди Світовий банк, ЄС, агентства ООН, інші багатосторонні та двосторонні агентства з надання допомоги, неурядові організації та приватні фонди швидко відреагували на критичні потреби БіГ у відновленні. Багато агентств ООН та неурядових організацій (НУО) працювали в БіГ під час війни, надаючи продовольчу та іншу гуманітарну допомогу біженцям і жертвам війни, а також готуючи оцінки потреб і витрат на відбудову.

На основі цих оцінок Світовий банк та ЄС надали донорську підтримку на відбудову в розмірі 5,1 млрд. доларів США. У період з 1996 по 1999 рік було проведено п'ять засідань Групи донорів, на яких було успішно залучено 3,7 млрд. доларів США від 48 країн-донорів та 14 міжнародних організацій[7].

У перші роки повоєнного періоду початкова реакція економіки БіГ на зусилля міжнародних донорів з відновлення була дуже позитивною, про що свідчать приріст ВВП в абсолютному та відносному вираженні (перевищували 20% ВВП і 140-279 доларів США на душу населення). Мобілізовані міжнародні кошти стали основою для швидкої та успішної реконструкції базової інфраструктури в БіГ, і до 2000 року об'єкти критичної інфраструктури, такі як дороги, електрика, зв'язок, водопостачання та школи, були відновлені до довоєнного рівня.

Фінансовий пакет міжнародної допомоги БіГ складався з грантів, пільгових кредитів і схем із залученням приватного сектора. Гранти були основою офіційної підтримки, яка до 2005 року становила 5,95 млрд. доларів США; до 2005 року гранти становили 82% міжнародного фінансування і не були включені до офіційної допомоги розвитку

(фінансувалася за окремою програмою). Крім того, БіГ підписала низку угод про реструктуризацію та списання старих боргів, що в поєднанні з помірними темпами зростання реального ВВП та обережною політикою щодо отримання нових кредитів дозволило БіГ скоротити зовнішній борг з 66% від ВВП у 1999 році до 35% наприкінці 2004 року[3].

Інституції ЄС сприяли відновленню БіГ та інших балканських країн за допомогою спеціальних програм. Зокрема, програма PHARE була реалізована як перехідний етап між гуманітарною допомогою і довгостроковими проектами реконструкції, надаючи матеріали та обладнання для 10 ключових секторів економіки, включаючи реконструкцію транспортних мереж, житла, енергетичних об'єктів, комунікацій, освіти і сільського господарства.

Програма OBNOVA зосереджувалася на економічному розвитку, реконструкції інфраструктури, підтримці громадянського суспільства, поверненні біженців та регіональному співробітництві між республіками колишньої Югославії. Програма SAPARD допомагала країнам-кандидатам у Центральній та Східній Європі підготуватися до вступу в ЄС і зосереджувалася на розвитку сільського господарства та сільських територій.

ЄС також створив «Процес стабілізації та асоціації» після досягнення мирного врегулювання на Балканах, а програма фінансової допомоги CARDS стимулювала економічний розвиток і наблизила його до стандартів ЄС. Свою роль відіграв і проект «Фінансова та технічна допомога для реконструкції та європейської інтеграції в БіГ», розроблений Лондонською школою економіки (LSE) та Віденським інститутом міжнародної економіки

(WPIW).

Однак, на думку експертів, з реалізацією програми реконструкції в БіГ постійно виникали проблеми, головним чином, пов'язані з координацією міжнародної допомоги та управління проектами. На їхню думку, головним недоліком механізму управління відновленням БіГ була відсутність агентства, яке б інтегрувало дії міжнародних донорів та уряду. Фактично, уряд БіГ був значною мірою відсторонений від процесу розподілу міжнародної допомоги. Це робило проблематичним швидкий розподіл коштів між негайним фінансуванням і довгостроковими цілями сталого розвитку і не сприяло швидкому формуванню сильних національних інституцій, здатних ефективно і незалежно управляти міжнародною допомогою[11].

З 2007 року ЄС надав БіГ понад 2,8 мільярда євро фінансової допомоги через різні програми та інструменти, включаючи Інститут попередньої інвестиційної допомоги (ІРА), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) та Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)[5]. Однією з ключових сфер допомоги ЄС у БіГ була реформа управління: ЄС надав технічну допомогу та фінансування, щоб допомогти БіГ покращити державне управління, верховенство права та виборчу систему. В результаті БіГ досягла прогресу у впровадженні ключових реформ і наблизилася до інтеграції в ЄС. ЄС також надав допомогу для сприяння економічному розвитку та конкурентоспроможності БіГ. Це включало фінансування інфраструктурних проектів, підтримку малих і середніх підприємств (МСП) та підтримку реформ економічної політики.

В результаті БіГ пережила певне економічне зростання і диверсифікацію, хоча багато проблем залишились невирішеними. Незважаючи на підтримку ЄС, БіГ продовжує стикатися зі значними труднощами, включаючи політичну нестабільність, корупцію та економічну нерівність між регіонами.

Критики стверджують, що допомога ЄС була неефективною у вирішенні цих проблем і що варто було зробити більше для просування справжніх реформ і розвитку в країні. Деякі донори не відігравали активної координуючої ролі, тоді як інші реалізовували окремі частини програми повністю незалежно від інших. Така ситуація була наслідком політичних особливостей колишньої республіки Югославії, яка фактично мала три паралельні системи управління - по одній для кожної етнічної групи з власною бюджетною системою. Міжнародна допомога БіГ була розподілена за наступними напрямками (див. Табл. 1), які перегукуються з цілями відновлення України, запропонованими міжнародною спільнотою в Лугано[12].

Значного прогресу було досягнуто у сферах транспортної інфраструктури, електроенергетики, телекомунікацій, банківських та бізнес-послуг. Соціальна інфраструктура та державні послуги отримали найбільшу частку фінансування (майже 2 млрд. доларів США), особливо в частині витрат на реформування уряду та розвиток громадянського суспільства. Лише 3% від загального обсягу міжнародної допомоги було спрямовано на виробництво товарів і послуг. Близько 20% коштів міжнародної допомоги було виділено на міжнародну технічну допомогу (зовнішній персонал, навчання, дослідження та пов'язані з цим витрати), які фактично не дійшли до країни.

Напрямки міжнародної допомоги при повоєнній відбудові

Напрямки міжнародної допомоги БіГ	Напрямки міжнародної допомоги Україні
Надзвичайна допомога та реконструкція	Швидка відповідь на кризу
Соціальна інфраструктура та послуги	Відновлення інфраструктури
Економічна інфраструктура	Закладення фундаменту стратегічних змін
Виробничі потужності	Перевага грантів над позиками
Багатогалузева допомога	Координування зусиль
Матеріальна допомога (загальна допомога);	Незалежне адміністрування допомоги
Витрати, пов'язані з державним боргом	Відповідність потребам на місцях
Адміністративні витрати донорів	Подолання корупції
Допомога неурядовим організаціям.	

Джерело: узагальнено авторами

Відсутність стратегічного видіння відновлення у перші роки після конфлікту призвела до того, що важливі структурні реформи в БіГ були відкладені. Проблеми з реалізацією економічних реформ та інституційною відбудовою країни були тісно пов'язані з неналежною увагою до проблем виробничого сектора у програмі відновлення. Міжнародні донори сподівалися, що досягнення макроекономічної стабільності та технічна допомога, а саме консультації зовнішніх експертів автоматично забезпечать ринкову ініціативу економічних суб'єктів, але цього не сталося через недостатність внутрішніх заощаджень та капіталу для підтримки ініціатив в середині країни. Інституційна незрілість та низький рівень доходів населення створили перешкоди для стабільного довгострокового розвитку БіГ. Дослідження кейсу повоєнної відбудови Сараєво [8-10] вказує на наявність додаткових чинників, що можуть негативно вплинути на ефективність відбудови міста (Табл. 2).

Це, в першу чергу, брак злагоджених дій місцевої влади та іноземних донорів відбудови. По-друге, непрозорість процесів, рішень та фінансових потоків. Експерти відзначають корупцію як один з ключових чинників гальмування

позитивних перетворень в Сараєво. По-третє, це відсутність наскрізної стратегії відбудови міста, до якої, окрім фізичної відбудови та стимулювання економічного розвитку входили б соціальні, культурні та освітні елементи. Адже на думку дослідників, у повоєнний період доводиться ревіталізувати не лише будівлі, а і душі.

Європейський союз змінив свою політику щодо БіГ починаючи з 2007 року, розпочавши шлях переговорів щодо її вступу в ЄС. Це відобразилось га структурі та обсягах фінансування балканської держави. Так, станом на 2022 рік ЄС є найбільшим постачальником фінансової допомоги для Боснії та Герцеговини. 1,19 мільярда євро було виділено на підготовку до вступу в ЄС (2007-2020)[6]. Понад 2,4 мільярда євро кредитів від Європейського інвестиційного банку було освоєно БіГ починаючи з 1999 року. 284,3 мільйона євро, надано з 2009 року в рамках грантів Інвестиційної рамки Західних Балкан (спеціально створеного фінансового інструменту ЄС), щоб стимулювати залучення інвестицій в 3,6 мільярда євро. В цілому, фінансова підтримка ЄС для Боснії і Герцеговини протягом 2014-2020 років становила 530 млн євро. (див. рис.1).

SWOT - аналіз повоєнної відбудови Сараєво

Сильні сторони	Можливості - цілі міжнародних організацій
Наявність генерального плану Бажання населення повертатись в місто Готовність співпрацювати з міжнародними організаціями	Відновлення фізичних активів Швидке економічне відновлення Повернення біженців і переміщених осіб на батьківщину; Закладення фундаменту для сталого зростання.
Слабкі сторони	Загрози
Високий рівень безробіття Великий неформальний сектор Низький рівень внутрішніх заощаджень та інвестицій Зниження темпів зростання промислового виробництва Незначний обсяг залучення іноземного капіталу	Відсутність спільного стратегічного бачення Неузгодженість у часі різних елементів програми Дублювання та відсутність комунікації Низький рівень відповідальності та підзвітності донорів Слабкі стимули для донорів до співпраці Особисті конфлікти

Джерело: узагальнено авторами

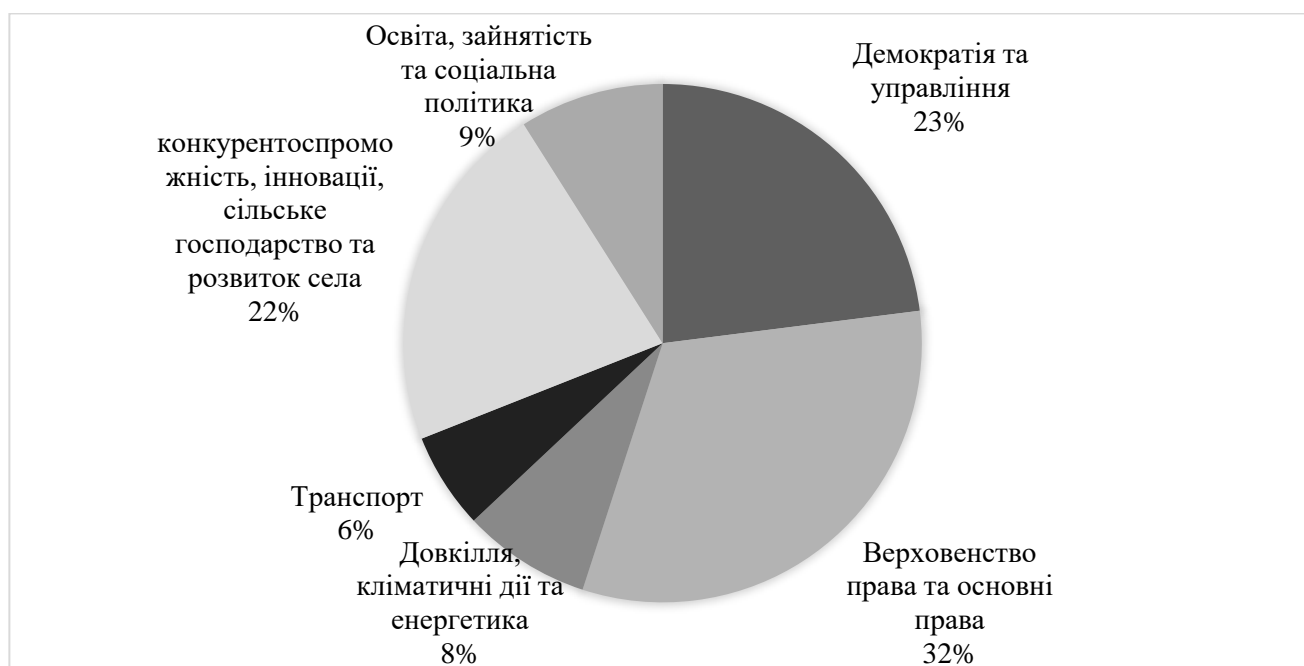

Рис. 1. Розподіл фінансової допомоги ЄС для БіГ по секторах

Джерело: побудовано на основі [6]

Підтвердженням тому, що «гроші вирішують не все» є наступні результати опитування[9]. Чотирирічна облога Сараєво зруйнувала місто, оскільки майже 11000 мирних жителів були вбиті, 60 відсотків будівель було пошкоджено або зруйновано, а 80 відсотків комунальних послуг виведено з ладу. Коли війна закінчилася в 1995 році, по всій Боснії та Герцеговині (БіГ) відбувся «потрійний перехід»: одночасний рух від війни до миру, комунізму до демократії та від ринкового соціалізму до вільної ринкової економіки. Міжнародні спроби фізично відбудувати Сараєво увінчалися певним успіхом: видимі шрами війни майже зникли, але реконструкція не завершена, і над містом висить спадок війни.

Опитування в БіГ виявляють глибоку відразу до політики та інституцій, існують серйозні проблеми з безробіттям, нерівністю та соціальним примиренням. Майже 90 відсотків країни вважають, що вона рухається в неправильному напрямку. Мешканці Сараєво не відчують себе представленими державними інституціями, переважна більшість підтримує політичні зміни. Потрійний перехід був сповнений труднощів. Етнічні розбіжності ширші, ніж будь-коли. У той час як 88 відсотків населення підтримує кращі міжетнічні відносини, дуже мало відчутних зрушень на шляху примирення. В економіці домінують злочинність і корупція, а не відкриті ринки.

Ці проблеми виникають через звужений підхід до реконструкції Сараєво. Розглядаючи місто переважно фізично, міжнародні та національні групи не змогли відновити інституції, подолати корупцію та протистояти націоналістичним політичним рухам, які скористалися складними політичними

структурами, створеними Дейтонськими угодами 1995 року. Незважаючи на те, що кожне місто та постконфліктна ситуація є унікальними, оцінка невдач, які виникли під час відбудови Сараєво, дозволяє виокремити п'ять важливих уроків для майбутньої реконструкції.

1. Зусилля з реконструкції необхідно планувати стратегічно, щоб залучити багато секторів і учасників процесу. У Сараєво відсутність координації між донорами, місцевою владою та жителями міста завадила успішній відбудові.

2. Місцева інституційна спроможність має бути посилена до початку реконструкції. Багатьох невдач у Сараєво можна було б уникнути, організувавши необхідні міське планування, адміністративні та управлінські структури в перші роки.

3. Наглядові та антикорупційні заходи мають бути впроваджені з самого початку. Реципієнти та донори повинні створити надійні системи контролю, бути готовими притягувати місцевих лідерів до відповідальності.

4. Реконструкція міст повинна супроводжуватися економічним зростанням. Утримання репатріантів залежить від наявності робочих місць та економічного зростання. Політика має оптимізувати бізнес-законодавство та максимально спростити відкриття підприємства.

5. Реконструкцію необхідно визнати екосистемою. Функціональної реконструкції лише фізичних аспектів недостатньо для відтворення яскравого міста. Політики повинні також використовувати освітні, економічні та культурні ініціативи для відновлення міського життя.

Згадавши релевантний досвід повоєнної відбудови України в складі СРСР можна виокремити основні

елементи такої відбудови – фокус на промисловість, відбудова в першу чергу адміністративних, а тоді житлових будинків, уніфікація забудови, спрощення архітектурних форм. Наслідком такого «радянського будівництва» стала поява монофункціональних та безликих міст зі щільною забудовою та відсутністю громадського простору, нехтуванням, а іноді спеціальним нищенням історичних пам'яток. Такі пострадянські міста потребують ревіталізаційних стратегій не залежно від того, чи вони зазнали руйнувань під час теперішньої російської агресії проти України. І з часом невирішені проблеми міст тільки нарастають, тому відбудовувати міста потрібно відповідально з використанням

стратегічного підходу та спираючись на успішні практики Європи і світу[13].

Естонський університет в Тарту[14] в серпні 2022 року розробив літній інтенсив, що так і називався – повоєнна ревіталізація українських міст. Основний акцент курсу – на погляді в майбутнє – яке місто ми хочемо збудувати, а також на активній участі громадян у формуванні не лише такої візії, а і на реальних кроках з ревіталізації просторів. І тут на допомогу може прийти досвід електронного врядування та успішні практики Естонії у створенні розумних міст з фокусом на сталість, діджиталізацію та екологічність.

Розробляючи програму перетворення міста[15] важливо обрати підхід – бачення – візію, а тоді вже інструмент перетворення (рис.2).

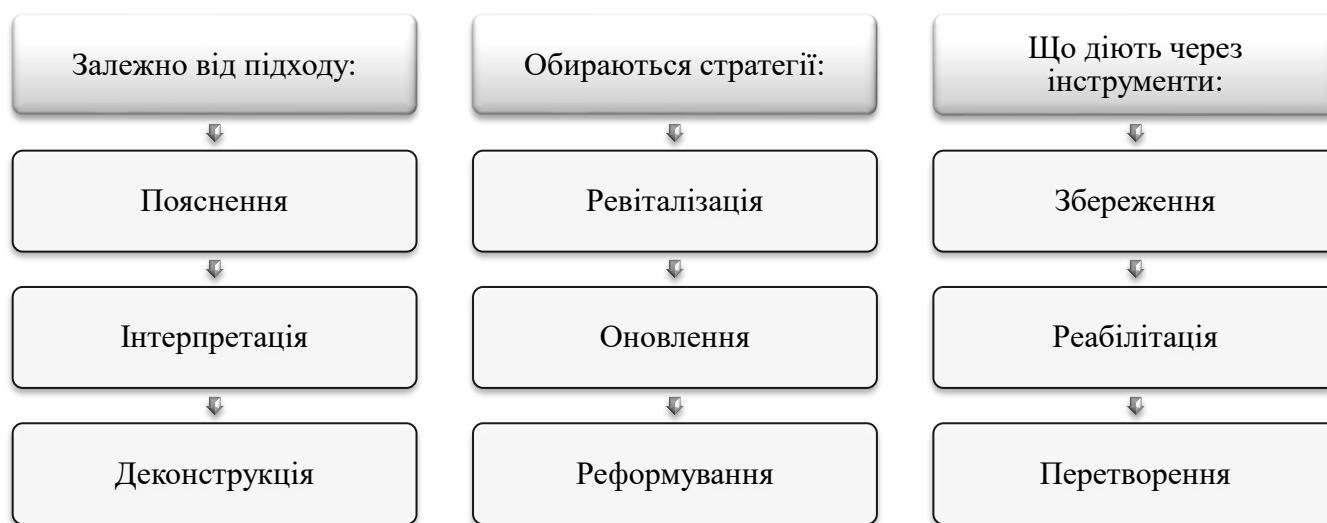

Рис.2. Процес формування та реалізації програми повоєнного відновлення міста

Джерело: побудовано авторами

В Україні активно розробляються плани повоєнної відбудови міст. Спираючись на окреслений вище досвід пропонуємо визначити наступні принципи ревіталізації українських міст[16-22].

1. Історичний підхід та безперервність

процесів ревіталізації. Тут ми розуміємо включеність нових планів у систему попередньо існуючих концепцій покращення міського простору. Варто провести глибше дослідження, виявити елементи історичної тяглості, що є важливими для містян. Це дозволить

сформувавши фундамент для переформатування міста чи ревіталізації тих цінностей, що залишаються незмінними, або започаткувати новий етап у житті міста, віднайти нові сенси для нього. З рис.2 ми бачимо, що місто може намагаться пояснити та зберегти своє минуле, інтерпретувати, по новому осмислити історію, або радикально деконструювати, розібрати «на атоми».

2. Стратегічний підхід та формування візії міста - міста майбутнього, в якому хочеться жити. Варто задуматись над формулюванням стратегічної місії, що буде притаманна конкретному місту, і мова може йти про креативність міста та його жителів, збереження традицій або створення нових просторів та екосистем. Таким чином місто обиратиме між стратегіями ревіталізації - «повернення до життя», оновленням, вдосконаленням довоєнного стану та реформуванням, радикальною зміною існуючого стану справ.

3. Сталість та інклюзивність розвитку міста. Розробка стратегії міста повинна спиратись на цілі сталого розвитку та сучасні концепції «розумних», «зелених», «справедливих» та економічно активних містах.

4. Наскрізнi консультації: залученість громадян до активного обговорення планів ревіталізації.

5. Широке обговорення та прозорість конкурсного відбору проектів ревіталізації.

6. Створення платформи, інституції для взаємодії усіх учасників процесу

ревіталізації.

7. Розширювати мережу партнерств із країнами та містами.

8. Підзвітність та контроль за витрачанням фінансових ресурсів ревіталізації.

Висновки. Дослідження світового досвіду повоєнної відбудови, зокрема кейс Боснії та Герцеговини дозволило зробити наступні узагальнення. У відбудові важливу роль відіграватиме інституційне забезпечення процесу. Організація системи отримання та розподілу міжнародної допомоги вимагає створення чіткої системи комунікації, підпорядкованості та відповідальності. Важливою метою програми реконструкції є відновлення виробничого потенціалу та технологічна модернізація, що створить міцний фундамент для стабільного економічного розвитку.

Необхідно уникати надмірної зосередженості на макроекономічних цілях, таких як низька інфляція та стабільність обмінного курсу, і приділяти увагу вирішенню структурних проблем економіки. Структурні реформи мають бути пріоритетними і здійснюватися з достатніми витратами для фінансування відновлених секторів економіки.

Для успішної ревіталізації міста необхідно враховувати історичний підхід, сталість та інклюзивність розвитку, а також забезпечити наскрізнi консультації, прозорість у відборі проектів та підзвітність у витрачання фінансових ресурсів.

Список використаної літератури

1. Larkham, P.J. British reconstruction planning after the Second World War: the rise of planning and the issue of “non-planning”, *Architectúra & Urbanizmus*, 2020, 1/2, 16-27.

2. Musiaka, Ł.; Sudra, P.; Spórna, T. Spatial Chaos as a Result of War Damage and Post-War Transformations. Example of the Small Town of Węgorzewo. *Land*, 2021, 10, 541. <https://doi.org/10.3390/land10050541>
3. Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення. *Policy Paper. KSE*, 2022. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>
4. Данилишин Б. Як відновлювати економіку після війни. Програмна відбудова Боснії та Герцеговини: уроки для України. Лівий берег. 25 березня 2022 року https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/510994_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html
5. EBRD - European Bank for Reconstruction and Development. Strategy for Bosnia and Herzegovina, 2005. https://www.ebrd.com/downloads/about/policies/2005-0504_Strategy_for_Bosnia_Herzegovina-_English_web.pdf
6. European Commission. Report from the Commission to the Council on the Preparedness of Bosnia and Herzegovina to Negotiate a Stabilization and Association Agreement with the European Union, 2003. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52003DC0692>
7. The World Bank. Bosnia and Herzegovina. Database 2023 <https://data.worldbank.org/country/BA>
8. Hadžimuhamedović, A. Culture-based urban resilience: post-war recovery of Sarajevo. *UNESCO*, 2017. URL: <https://whc.unesco.org/activity-953-1.pdf>
9. Lamphere-Englund G. Rebuilding Sarajevo. *The Aleppo Project*, 2015 <https://www.thealeppoproject.com/papers/rebuilding-sarajevo/>
10. Козлова К. Косметичний ремонт за мільярди доларів: Урбаніст про те, чому повоєнна відбудова Сараєва провалилася. *Bird in flight*, 2022 <https://birdinflight.com/architectura-uk/20220617-sarajevo-after-war.html>
11. Nedic G. Financial and Technical Assistance in the Reconstruction and Development of Post-Conflict Bosnia and Herzegovina. *The WIIW Balkan Observatory*, 2006, Working Papers 073. <https://www.balcan-observatory.net>
12. A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine (2022) Centre for Economic Policy Research https://cepr.org/system/files/publication-files/147614-a_blueprint_for_the_reconstruction_of_ukraine.pdf
13. Сич О.А. Ревіталізація як складова стратегії розвитку міста. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серія «Економічна», випуск 99, 2020. С. 66-73 <https://periodicals.karazin.ua/economy/article/view/16720/15523>
14. Post-War Revitalization of Cities in the Digital Era: Prospects for Ukraine On-site in Tartu or online (hybrid format), 1 - 5 August, 2022. URL: <https://ut.ee/en/international-summer-university>
15. Suhad K. Al-Mosawy, Ahmed A. Al-Jaberi, Tuqa R. Alrobaee, Ahmed S. Al-Khafaji. Civil Urban Planning and Reconstruction of Cities Post-Wars by the Approach of Events and Response Images. *Engineering Journal*, 2021, Vol 7(11), 1836-1852.
16. URBACT. URBACT helps cities to develop an integrated set of actions for sustainable change, 2023 <https://urbact.eu/>
17. Відбудова міст України: як варто діяти місцевій владі - 06 липня 2022 – *Прозорі міста*. <https://transparentcities.in.ua/>

18. Кращі практики реструктуризації боргу та повоєнного «зеленого» відновлення: Можливості для України. Квартальний звіт #2. 2022. *Dixigroup* https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/2-quart_d4cl.pdf

19. Повоєнне відновлення України. Стати кращими, ніж були. *Українер*, 2022 <https://ukrainer.net/povoienne-vidnovlennia-ukrainy/>

20. Ревіталізація промзон та публічних просторів: український досвід. *Европростір*, 2023. <https://euprostir.org.ua/practices/144084>

21. Роль міст і регіонів ЄС у відбудові України. *Висновок Європейського комітету регіонів*, 2022. https://cor.europa.eu/en/engage/Documents/HM_cor-2022-04172-00-00-tcd-tra-ua.pdf

22. Україні на замітку: як міста Європи відбудовувалися після повного руйнування. *Уніан*. <https://www.unian.ua/tourism/impression/vidnovlennya-ukrajini-yak-mista-yevropi-vidbudovuvalisya-pislya-povnogo-ruynuvannya-11802297.html>